

۲۲۱۹۷۱۶ / ۵۲۲۵۷۵
۹-۱۰۷۶۷-۵۲۲۵۷۵

بازار یا نابازار؟

بررسی موانع نهادی کارایی
نظام اقتصادی بازار در اقتصاد ایران

www.ketab.ir

نویسنده:

دکتر محسن رنانی

(عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان)

ویرایش دوم

۱۴۰۰

سرشناسه	: رنانی، محسن، ۱۳۴۴-.
عنوان و نام پدیدآور	: بازار یا نابازار؟ بررسی موانع نهادی کارایی نظام اقتصادی بازار در اقتصاد ایران / نویسنده محسن رنانی.
مشخصات ویراست	: ویراست ۲.
مشخصات نشر	: تهران: موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	: ۴۲۶ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۳۳۸-۲۳۰-۸
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: چاپ دوم.
عنوان دیگر	: بررسی موانع نهادی کارایی نظام اقتصادی بازار در اقتصاد ایران.
موضوع	: بازار -- ایران -- Markets
موضوع	: نوسان‌های اقتصادی -- ایران Business cycles --
موضوع	: ایران -- سیاست اقتصادی -- Economic policy -- Iran
شناسه افزوده	: موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی
رده‌بندی کنگره	: HF ۵۴۷۰
رده‌بندی دیویی	: ۳۸۰/۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۸۳۰۲۶۲۴

نام کتاب: بازار یا نابازار؟

بررسی موانع نهادی کارایی نظام اقتصادی بازار در اقتصاد ایران

نویسنده: محسن رنانی

(عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان)

ویراستار: عباد تیموری

ناشر: مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی

این کتاب قبلاً با همین عنوان و توسط همین مؤلف از سوی انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی

کشور، مرکز مدارک علمی، موزه و انتشارات در سال‌های ۱۳۷۶ و ۱۳۸۴ به چاپ رسیده است.

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

نوبت چاپ: دوم

ویرایش: دوم

تاریخ انتشار: تابستان ۱۴۰۰

قیمت: ۸۷۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۳۸-۲۳۰-۸

آماده سازی ادبی و هنری: دفتر خدمات پژوهشی مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: جنگل

آدرس ناشر: خیابان شهید باهنر (نیاوران) - جمال‌آباد - خیابان شهید مختار عسگری - شماره ۶

تلفکس: ۲۶۱۱۶۸۵۲

آغاز سخن

این کتاب، پایانی است بر سیزده سال پیشینه "دانشجویی" نگارنده، و آغازی است بر آینده‌ای که امیدوارم - در پیشه و اندیشه - همچنان "دانش‌جویانه" بگذرد. به اقتصاد، جاهلانه و ناخواسته آمدم، سپس حسابگرانه خواندم و سرانجام عاشقانه دنبال کردم. اگر چنین نهاده شود که از نو بیابانم، و در انتخاب مختارم کنند، بی‌گمان همین رشته را برخواهم گزید - البته به گونه‌ای دیگر و در جایی دیگر! علم اقتصاد، دنیایی است ژرف و دیدنی، که با پوسته‌ای از مفاهیم خشک و آزاردهنده - همچون سود و زیان، مطلوبیت، حداکثرسازی، بهینه‌یابی و... پوشیده است.

در این دنیاست که می‌توان دریافت که چرا اصول و ارزش‌های خرد یا فردی را نمی‌توان به سطح کلان یا به جمع - یا برعکس - تعمیم داد. در این دنیاست که می‌توان دریافت که مثلاً قناعت - که از دیدگاه اخلاق فردی، ممکن است ارزش به‌شمار آید - از دیدگاه اجتماعی می‌تواند نامطلوب باشد. در اینجا است که درمی‌یابیم که، جامعه سالم، الزاماً جامعه‌ای کامل نیست.

شاید هیچ‌کس مانند اقتصاددانان، نگران کمپای‌ترین عامل یا منبع تولید در زندگی، یعنی عمر خود نباشد. اقتصاددانان بیش از همه، از منافع مادی عظیمی که استقرار ارزش‌های معنوی و دینی می‌تواند در مناسبات میان انسان‌ها ایجاد کند، آگاهند. نیز آنان بر کاهش بزرگی که ایدئولوژی می‌تواند در هزینه مبادله مربوط به فعالیت‌های اقتصادی به وجود آورد، واقفند. به همین ترتیب، آنان از کمک بزرگ آزادی و مردم‌سالاری در دسترسی به کارایی برتر یا کارایی تاریخی جوامع، به خوبی آگاهی دارند. در واقع، دامنه تحلیل در علم اقتصاد، از بررسی شیوه‌های بهینه‌سازی تولید و حداکثرسازی مطلوبیت آغاز می‌شود، اما سرانجام به تحلیل موضوع‌هایی همچون "چگونگی پیدایش و عوامل بقای احزاب، رژیم‌های سیاسی و ایدئولوژی‌ها" می‌انجامد.

سرانجام گزافه نیست اگر بگوییم برخی از دستاوردهای معرفتی عارفان، از طریق تحلیل اقتصادی نیز قابل دستیابی است. مثلاً این بیت ژرف خواجه شیراز:

در این بازار اگر سودی است با درویش خرسند است خدا یا مُنعم گردان به درویشی و خرسندی برای اقتصاددان، مفهومی ملموس، معقول و حتی علمی دارد! بی‌جهت نیست که بسیاری از نظریه‌پردازان بزرگ اقتصاد - که گاه نظریه‌های خیره‌کننده‌ای برای بهبود اوضاع اقتصادی و مادی جوامع ارائه کرده‌اند - خود، در عزلت و گمنامی و گاه تنگدستی، روزگار گذرانده‌اند و درویشی و خرسندی را بر سوداگری و سودگرایی ترجیح داده‌اند. در واقع، از منیش فردی و روش اجتماعی دانش‌آموختگان اقتصاد می‌توان دریافت که کدام‌یک/اقتصاددان‌اند و کدام‌یک/اقتصادخوان.

این همه ژرفا، تنوع در رویکرد، و خدمات و حسنات گسترده، چشم‌اندازهایی بود که این دانش‌آموخته اقتصاد را شیفته علم/اقتصاد کرد. در واقع، دوره سه‌ساله تدوین پایان‌نامه - که مبنای نگارش این کتاب نیز بوده است - پربارترین دوره دانشجویی نگارنده بود. در همین دوره بود که با دنیای ژرف و تویرتوی تازه‌ای در علم اقتصاد آشنا - فقط آشنا - شدم. و این، از اثر انفاس خوش استاد دکتر محمدحسین تمدن‌جهرمی، استاد راهنمایم، بود که سپاسشان می‌گویم و جاودانه و امدارشان خواهم ماند. بی‌گمان، و امدار و سپاسگزار همه بزرگان دیگری نیز هستم که در طول دوره دانشجویی، الهام‌بخش من بوده‌اند و از خوششان خوشه‌ها برچیده‌ام. در این میان، استاد دکتر نورعلی نوری و مرحوم استاد دکتر امیرحسین جهانگیرلو، شایسته یادکردی ویژه هستند.^۱

در نگارش این کتاب، بسیاری از واژگان و اصطلاحاتی که ممکن است برای خواننده غیرمتخصص دشوار بنماید، در متن یا در پانوشته‌ها با توضیحاتی همراه شده‌اند. نیز برخی مباحث صرف نظری و بسط‌های نظری دشوار - که ممکن است در پایان‌نامه نقش محوری و تعیین‌کننده داشته‌اند، ولی وجود آنها برای خواننده غیرمتخصص ضروری نبوده است - در این کتاب، یا حذف شده یا به پیوست فصول منتقل شده‌اند. کوشش شده است تا مباحث نظری پایه‌ای - که حذف آنها توالی منطقی بررسی را مخدوش می‌سازد - به گونه‌ای چکیده، در متن، پانوشته یا پیوست آورده شود. اما بخش اصلی مباحث توصیفی، به همان گونه اولیه آمده است. همچنین برخی آمارها به‌هنگام شده است. از آنجا که در این بررسی تأکید عمده بر روندها و ساختارها بوده است، گمان نمی‌رود نبود اطلاعات مربوط به برخی از سال‌ها، یا پایان یافتن سری‌های زمانی به سال‌های پیشین، تحلیل‌ها یا نتیجه‌گیری‌ها را مخدوش سازد.

۱. اکنون که چاپ جدید این کتاب منتشر می‌شود، متأسفانه هر دو استاد دیگر نیز روی در نقاب خاک کشیده‌اند. روحشان قرین رحمت باد.

با وجود کوشش فراوانی که برای ارائه آمارها و تحلیل‌های درست، به‌کار گرفته شده است، و به‌رغم زحمتی که استادان ارجمندم در دانشگاه - به‌ویژه آقایان دکتر احمد فرجی دانا، دکتر حمید ابریشمی، دکتر جمشید پژویان^۱ و دکتر اسدالله فرزین‌وش - و نیز صاحب‌نظران محترم سازمان برنامه و بودجه - به‌ویژه آقایان بایزید مردوخ و کورس صدیقی - متقبل شده‌اند و با مطالعه پیش‌نویس‌ها، نادرستی‌هایی را زدوده و راهنمایی‌های ارزنده‌ای را ارائه کرده‌اند، باز بر این باورم که در کاری از این دست، پرهیز کامل از هرگونه کاستی و ناراستی، ناممکن است. بنابراین، ضمن سپاسگزاری از زحمات این بزرگان، مسئولیت خطاهای احتمالی باقیمانده با نگارنده است و وامدار بزرگوارانی خواهم بود که منت نهاده و گوش‌زد کنند.

گردآوری برخی از آمارهایی که در این بررسی به‌کار گرفته شده است، مستلزم جست‌وجوها و صوری‌های ویژه‌ای بوده است. در این کار از همکاری‌های ارزنده سرکار خانم مهتاب صابری نمین برخوردار بوده‌ام که سپاسشان می‌گویم. همچنین در آماده‌سازی این کتاب برای چاپ، دست‌اندرکاران مرکز مدارک اقتصادی-اجتماعی و انتشارات سازمان برنامه و بودجه، به‌ویژه آقایان مهدی پازوکی و حجت‌الله میرزایی زحمات شایان تقدیری را متقبل شده‌اند، که از همه آنان سپاسگزارم.

سرانجام وظیفه خود می‌دانم از پدر، مادر و همسر - که بی‌حمایت‌های مادی و معنوی آنان، پیگیری یک زندگی بهنجار دانشجویی، در شرایطی کاملاً مضطرب و انگیزه‌کاه، ناممکن می‌نمود - صمیمانه سپاسگزاری کنم و از عدم انجام مسئولیت‌های بسیاری که بر دوش داشته‌ام - به‌اقتضای دوران دانشجویی، وانهاده‌ام - از آنان پوزش بخواهم.

شاید اگر رابطه‌ای نخست آمیخته با ترس، و سپس مملو از ارادت و عشق - که در طول زندگی، با یگانه‌دایی‌ام داشته‌ام، نمی‌بود، بارها از رفتن بازمانده بودم. اگر این راه پیموده را منزلتی است، مدیون او هستیم. سپاسش می‌گویم و این اثر را به او تقدیم می‌کنم.

محسن رنایی

خرداد ۱۳۷۶

۱. متأسفانه ایشان نیز اکنون که چاپ جدید این کتاب منتشر می‌شود، روی در نقاب خاک کشیده‌اند. روحش شاد.

فهرست مطالب

پیشگفتار مؤلف بر چاپ جدید.....	۱۳
مقدمه.....	۳۷
بخش اول نظام اقتصادی.....	۵۵
فصل اول اقتصاد: یک سیستم هماهنگ سازی اجتماعی.....	۵۷
مقدمه.....	۵۷
۱- ضرورت و منطق سیستم اقتصادی.....	۵۹
۲- اهداف و وظایف سیستم اقتصادی.....	۶۲
۳- تقسیم بندی نظری اقتصادها.....	۶۳
۳-۱. تقسیم بندی بر پایه نهاد مرکزی.....	۶۴
۳-۲. تقسیم بندی بر پایه سازوکار هماهنگی.....	۶۶
الف) شیوه های سنتی.....	۶۷
ب) شیوه های فرمانی.....	۶۸
ج) بازار.....	۶۹
۳-۳. تقسیم بندی سومبارت از نوع مجرد نظام.....	۷۰
۳-۴. تقسیم بندی اویکن، بر اساس نوع محض سازمان.....	۷۱
۴- تقسیم بندی عملی اقتصادها.....	۷۳
۵- ارزیابی اقتصادها.....	۷۷
فصل دوم اقتصاد بازار.....	۸۹
مقدمه.....	۸۹
بازشناسی واژگان.....	۹۰

۹۴	۱- بازار: به عنوان نهاد.....
۹۴	مفهوم بازار
۱۰۲	فرآیند بازار
۱۰۳	از رقابت آزاد اسمیت تا رقابت کامل نئوکلاسیک
۱۰۹	شومپتر و فرآیند رقابتی تخریب خلاق
۱۱۲	مکتب اتریشی و نظریه فرآیند بازار
۱۱۵	نظریه‌های جدید بازار
۱۱۹	۲- بازار: به عنوان نظام
۱۲۴	الف) اقتصاد بازاری محض
۱۲۷	ب) تکامل تاریخی اقتصاد بازار
۱۳۳	ج) اقتصادهای بازاری صنعتی پیشرفته
۱۴۱	فصل سوم بازار در برابر نابازار
۱۴۵	شکست‌های بازار
۱۴۹	الف) شکست در ساختار
۱۴۹	۱- پراکندگی
۱۵۱	۲- سودگرایی
۱۵۱	۳- مالکیت خصوصی
۱۵۳	ب) شکست در سازوکار
۱۵۳	۱- نابرابری توزیعی
۱۵۵	۲- برون‌ریزها
۱۵۷	۳- کالاهای عمومی
۱۵۸	۴- بازده فرآینده
۱۵۹	۵- ناقصی بازار
۱۶۴	۶- هزینه مبادله
۱۶۵	شکست‌های نابازار
۱۶۶	۱- نابرابری توزیعی
۱۶۹	۲- استقلال درآمد و هزینه

۳- اهداف درون سازمانی ۱۷۰

۴- برون ریزها ۱۷۳

گزینش: بازار یا نابازار؟ ۱۷۵

بخش دوم اقتصاد ایران: ساختار بازار و موانع نهادی ۱۷۹

فصل چهارم مشخصه‌های سیستمی اقتصاد ایران ۱۸۳

الف) نهاد مرکزی ۱۸۴

ب) سازوکار هماهنگی ۱۹۲

۱- سازوکار اقتصاد، پیش از مشروطیت ۱۹۲

۲- سازوکار اقتصاد، پس از مشروطیت ۱۹۵

۳- سازوکار اقتصاد، پس از انقلاب اسلامی ۲۰۵

۳-۱. عوامل گسترش تصویر مداخله‌گرانه دولت ۲۰۶

۴- علل کاهش سهم دولت در GDP ۲۱۲

۵- تحول در ساختار درونی بودجه ۲۱۷

ج) نتیجه‌گیری ۲۲۰

فصل پنجم ساختار بازارهای اقتصاد ایران ۲۲۳

۱- تحلیل نظری ساختار بازارها در اقتصاد ایران ۲۲۳

الف) بازارهای محلی با بنگاه‌های کوچک ۲۲۹

ب) بازارهای ملی با بنگاه‌های بزرگ ۲۳۳

ج) بازارهای ملی به‌عنوان بخشی از بازارهای جهانی ۲۴۰

نتیجه ۲۴۳

۲- عوامل شکل‌گیری بازارهای متمایل به انحصار ۲۴۵

پیش‌فرض‌های مرسوم ۲۴۷

آزادی عمل و ساختار بازار ۲۴۹

فصل ششم رقابت و بازارهای مالی ۲۵۷

الف) نایکپارچگی و تضعیف رقابت ۲۵۸

ب) بازارهای مالی در اقتصاد ایران ۲۶۶

ج) عوامل شکل‌گیری بازارهای مالی غیررسمی و گسترش نایکپارچگی ۲۷۱

پیوست فصل ششم نایکپارچگی مالی، اضافه تقاضا و نرخ‌های بهره ۲۷۵

فصل هفتم رقابت و توزیع درآمد ۲۷۷

۱- خاستگاه انحصار و قدرت بازاری ۲۷۹

۲- توزیع درآمد و تقاضا ۲۸۳

۳- فقر و توزیع درآمد در ایران ۲۸۸

فصل هشتم حقوق مالکیت و ناقصی بازارها ۲۹۷

۱- مفهوم، نقش و عوامل مؤثر بر حقوق مالکیت ۲۹۷

۲- حقوق مالکیت و رقابت ۳۰۶

۳- حقوق مالکیت و رشد ۳۱۶

۴- حقوق مالکیت در ایران ۳۱۹

فصل نهم هزینه مبادله و ناقصی بازارها ۳۳۵

۱- مفهوم هزینه مبادله ۳۳۶

۲- هزینه مبادله و اقتصاد نهادی ۳۳۹

۳- رقابت و هزینه مبادله در اقتصاد ایران ۳۴۵

الف) تحولات هزینه مبادله در ایران ۳۴۶

ب) هزینه مبادله و بازارهای مالی در ایران ۳۵۰

ج) هزینه مبادله و دوگانگی در صنایع ایران ۳۶۰

پیوست فصل نهم هزینه مبادله و مقیاس ینگاه ۳۶۷

فصل دهم اقتصاد ایران و رقابت فناورانه ۳۸۳

مفهوم رقابت فناورانه ۳۸۴

رقابت فناورانه در اقتصاد ایران ۳۸۸

الف) تصویر گذشته تحقیق و توسعه در ایران ۳۸۹

ب) ساختار کنونی تحقیق و توسعه در ایران ۳۹۵

ج) موانع رقابت فناورانه در ایران ۴۰۰

۱- دوگانگی در بخش عرضه ۴۰۰

۲- دوگانگی میان عرضه و تقاضا ۴۰۲

۳- بازارهای مالی نایکپارچه ۴۰۳

پیشگفتار مؤلف بر چاپ جدید

بازار یا نابازار؟

کدام یک در شکست اقتصاد ایران مقصرونند؟

با گذشت یک ربع قرن از انتشار کتاب «بازار یا نابازار؟»^۱، چاپ جدید این کتاب با دو دسته تغییر روبرو است. از نظر تغییرات درونی کتاب، برخی آمارها بهنگام شده است و برخی تحلیل‌ها تکمیل شده است. اما آنچه مهم‌تر است، تحولات جدی و شگرفی است که در بیرون کتاب رخ داده است. در واقع سه عامل بیرونی مرتبط با محتوای این کتاب یعنی تحلیل گر، موضوع تحلیل و ابزار تحلیل - به‌طور گسترده‌ای تغییر کرده‌اند؛ به‌گونه‌ای که شاید بتوان گفت به کل به هویت‌های تازه‌ای بدل شده‌اند.

نخست نویسنده کتاب است که هم به اقتضای سن و گذر زمان و انباشت تجارب و هم به اقتضای تحول در دستگاه فکری‌اش نسبت به نویسنده هنگام چاپ نخست، تغییرات فکری گسترده‌ای کرده است و نه تنها فهم او از موضوعات قدیم، نو شده است بلکه مسائل و پرسش‌های تازه‌ای نیز در برابر دستگاه اندیشگی او پدیدار شده است که مستلزم یافتن پاسخ‌های نو یا بر ساختن تحلیل‌های تازه‌تری است.

دوم، جامعه و اقتصادی که کتاب «بازار یا نابازار؟» درباره مسائل آن سخن می‌گوید، تحولات عمیقی را تجربه کرده است و روند لحظه به لحظه نوشونده‌ای را از سر گذرانده است که شاید تحلیل ریشه‌ها و پیامدهای هر کدام از آنها نیازمند چارچوب نظری جدیدتر و فراگیرتری باشد. جامعه و اقتصاد امروز ایران، گرچه نتیجه روندهایی است که در سال‌های پس از جنگ آغاز شده، اما تغییراتی را از سر گذرانده است که در برخی زمینه‌ها دیگر هیچ نسبتی با جامعه و اقتصاد آن سالیان ندارد.

۱. این نسخه در واقع چاپ چهارم کتاب از آغاز انتشار است. دو چاپ اول (سال‌های ۱۳۷۶ و ۱۳۸۴) توسط «مرکز مدارک علمی، موزه و انتشارات» سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور و دو چاپ اخیر (سال‌های ۱۳۸۹ و ۱۴۰۰) به‌وسیله «مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی» منتشر شده است.